

האיום הדמוגרפי-גיאוגרפי ודרכי ההתמודדות איתו

בישראל מתרחשים כיום כמה תהליכים מקבילים, היוצרים את אחד האיומים המשמעותיים על קיומה כמדינה יהודית-דמוקרטית מתקדמת: גידול בממדים חסרי תקדים בעולם של אוכלוסיות מיעוטיות ושל אוכלוסיות ממעמדות סוציו-אקונומיות נמוכים לצד היעדר טיפול ושדרוג של תשתיות פיזיות וחינוכיות להתמודדות עם גידול זה. על מנת להתמודד כראוי עם התהליכים האלה מציע המאמר להקים משרד ייעודי לענייני צביון המדינה, שירכז תהליכים להתמודדות ארוכת טווח עם האיום הזה. ללא התמודדות מרוכזת כזאת עלולה מדינת ישראל להפוך במהרה למדינת עולם שלישי עם אופי יהודי הולך ומתעמעם

סא"ל (מיל) אביתר מתניה

מבוא: השינוי במהות האיומים על מדינת ישראל ובעוצמתם

אחד התהליכים המעניינים שעברה מדינת ישראל במהלך ההיסטוריה הקצרה שלה הוא שינוי במהותם ובעוצמתם של האיומים על קיומה כמדינה יהודית-דמוקרטית מתקדמת בלב המזרח התיכון. אם בשלושת העשורים הראשונים לקיומה של המדינה היה הכוח הצבאי הקונוונציונלי של שכנותיה האיום המשמעותי עליה, הרי כיום נמצאים לצידי כמה איומים נוספים, ובהם איום הטרור, שעימו מתמודדת ישראל זה שנים וביתר שאת במהלך ארבע השנים האחרונות; האיום הבלתי קונוונציונלי,

ובכללו האיום הגרעיני, והאיום הדמוגרפי-גיאוגרפי. לצורך השלמת התמונה יש להזכיר ולהדגיש גם את האיומים – או ליתר הדיוק האתגרים – בתחום החינוך ובתחום החברתי-כלכלי.

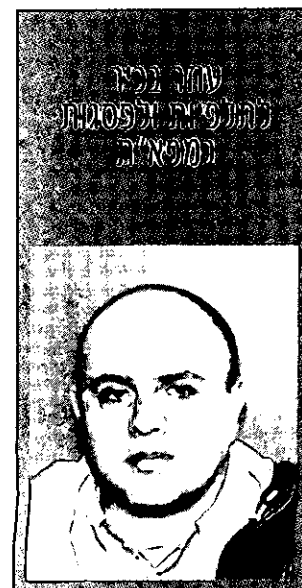
במאמר הזה אני מתרכז באיום הדמוגרפי-גיאוגרפי, משום שהוא קרוב לוודאי המסוכן ביותר לקיומה של ישראל כמדינה יהודית-דמוקרטית מתקדמת בלב המזרח התיכון, ומשום חוסר ההתאמה בין כובד משקלו לבין אופן הטיפול בו.

האיום הדמוגרפי-גיאוגרפי

המיעוט הלא יהודי במדינת ישראל – ובמיוחד המיעוט הערבי המוסלמי, שחלקו בכלל האוכלוסייה הולך וגדל – הוא בעל שיעור ילודה מדהים של 4% בשנה, כלומר הוא מכפיל את עצמו כל 17 שנים. שיעור הילודה של המגזר המוסלמי הבדואי בדרום הארץ אף מגיע ל-5.9% בשנה, כלומר הוא מכפיל את עצמו כל 12 שנים! שיעור זה הוא מהמובילים בעולם. לשם השוואה: שיעורי הילודה ברצועת עזה הם 4.4% בשנה וביהודה ושומרון הם 3.4% בשנה. שיעור הילודה במצרים הוא 2% בשנה, של יהודים במדינת ישראל – 1.5% בשנה, ושל יהודים ללא המגזר החרדי – 0.8% בשנה.

המיעוט הלא יהודי במדינת
ישראל – ובמיוחד המיעוט
הערבי המוסלמי, שחלקו בכלל
האוכלוסייה הולך וגדל – הוא
בעל שיעור ילודה מדהים של
4% בשנה, כלומר הוא מכפיל
את עצמו כל 17 שנים

(כל הנתונים נכונים לשנת 2000). היהודים, שהם כיום כ-73% מאוכלוסיית המדינה (כולל מזרח ירושלים) יהיו בתוך 20 שנה רק 68% מתושבי המדינה. (כל הנתונים לקוחים מ"מאזן החוסן והביטחון הלאומי – כנס הרצליה 2000". יו"ר הכנס והעורך: ד"ר עוזי ארד, הוצאת ידיעות אחרונות, 2001, עמ' 25-27). גם אם ייתכנו ואפילו יהיו תהליכים נגדיים המאיטים את קצב הקטנת הרוב היהודי, כפי שהייתה למשל העלייה הגדולה מחבר המדינות במהלך העשור האחרון של המאה הקודמת, הרי המגמה של שיעורי ילודה גבוהים מאוד בקרב המיעוטים בישראל היא ברורה.

ניתן לחלק את מהות האיום הגלום בנתונים האלה לשלושה מרכיבים עיקריים:

- **צפיפות אוכלוסין בהיעדר תשתיות מתאימות.** מדינת ישראל הופכת להיות מהצפופות בעולם, ולכך עלולות להיות השפעות קשות בכמה מישורים, ביניהם המישור הכלכלי, התשתיתי והחברתי. כן עלולה להיות לכך השפעה רבה על אופי המדינה ועל איכות החיים בה. דוגמאות אינן חסרות: תשתיות מים שאינן עונות לביקושים, תשתיות תחבורה שאינן עומדות בקצב הפיתוח הנדרש, תשתיות חינוך – פיזיות ותוכניות – שלא מסוגלות לעמוד בקצב הגידול במספרי הילדים במגזרים הפוריים ולהעניק להם חינוך מודרני איכותי, פגיעה קשה באיכות הסביבה ובתנאי החיים הפיזיים במדינה ועוד. הניסיון מצביע על כך שרק מעטות מהמדינות המתמודדות עם צפיפות קשה מצליחות, ולו באופן חלקי, בהתמודדות הזאת (למשל סין).

- **אופי המגזרים הגדלים.** המגזרים בעלי שיעורי הילודה יוצאי הדופן הם בעיקרם מיעוטים, שלא דווקא מקדשים את קיומה של מדינת ישראל כדמוקרטיה וכמתקדמת. בחלקם אלה הם, באופן טבעי, המגזרים הפחות חזקים מבחינה סוציו-אקונומית. יש לכך השלכות קשות ולא מעודדות על אופי המדינה בעתיד, על התקדמותה הטכנולוגית והמדעית ועל הקיטוב בין מגזריה.

ההתמודדות עם האיום כיום

הדברים שנכתבו עד כה ידועים וגלויים בפני הקברניטים ובפני אנשים מובילים אחרים במערכות הממונות במדינת ישראל. הם אף נאמרים בפורומים שונים, ובהם חשובים ביותר, נכתבו בעניינם ניירות עמדה רבים, וכן הוצעו הצעות רבות כיצד להתמודד איתם.

שכונותיה הדרומיות של טייבה

כפר ערבי (החל מ־1990 - עיר) הבונה לגובה עקב גידול אוכלוסין ניכר ואדמות מתמעטות

- **רוב יהודי הולך וקטן.** תכלית קיומה של מדינת ישראל, כפי שהוגדרה גם במגילת העצמאות, היא להיות מדינתו של העם היהודי. מדינת ישראל הוקמה כמדינה יהודית הבאה לממש את זכותו של העם היהודי לחיים עצמאיים בארץ־ישראל תוך כיבוד זכויותיהם הטבעיות של מיעוטים בארץ כבני אדם וכאזרחים במדינה. רוב יהודי מוצק הוא תנאי חשוב לשמירה על צביונה של המדינה כיהודית, ואיבודו הוא אולי

הפתרונות וכיווני ההתמודדות המוצעים הם רבים – בחלקם מקבילים ובחלקם משלימים אלה את אלה. למשל, להתמודדות עם צפיפות האוכלוסין ועם הפגיעה בתשתיות הועלו – בין היתר – ההצעות הבאות: השקעה דחופה במשק המים ובהתפלה, הקפדה על בנייה לגובה תוך שמירה על שטחים פתוחים, השקעה מסיבית בתחבורה ציבורית נוחה ובכבישי רוחב. כדי להתמודד עם הסכנה של אובדן הרוב היהודי הוצעו – בין היתר

והאיומים שדורשים תשומת לב ואנרגיות – כמו הטרור, הבעיה הפלשתינית והמצב הכלכלי – קשה להשאיר זמן ומרחב לעבודה אסטרטגית ארוכת טווח.

- **החלטות שנויות במחלוקת.** ההתמודדות כרוכה בהחלטות שבחלקן אינן בקונסנזוס ויגרמו למגזרים שונים לצאת נגדן. ישנם כיום חלקים במגזר היהודי החוברים לחלקים הולכים וגדלים במגזר הערבי הקוראים להפוך את ישראל ל"מדינת כל אזרחיה", שאינה בהכרח יהודית. העמידה מולם אינה פשוטה,

– ההצעות הבאות: הפרדה ברורה בין ישראל לפלשתינים והקפדה על אי-כניסת פלשתינים לתחומי מדינת ישראל, מתן הגדרות מחודשות לפתרון הסכסוך הישראלי-ערבי תוך הכללת ערביי מדינת ישראל בתוך הפתרון הזה, חילופי שטחים ועוד. כדי להתמודד עם גידול האוכלוסייה, ובמיוחד עם גידול האוכלוסייה במגזרים הגדלים בקצב המהיר ביותר, הוצע – בין היתר – לעודד את הגדלת הילודה בקרב המגזר היהודי הלא חרדי, לעודד תכנון משפחה בקרב המיעוטים תוך כדי ניסיון לשבור בקרבם

את מעגלי העוני והבערות, להשקיע בתשתיות הפיזיות ביישוביהם ובחינוך מודרני וכן להגדיל אצלם את שיעור המועסקים.

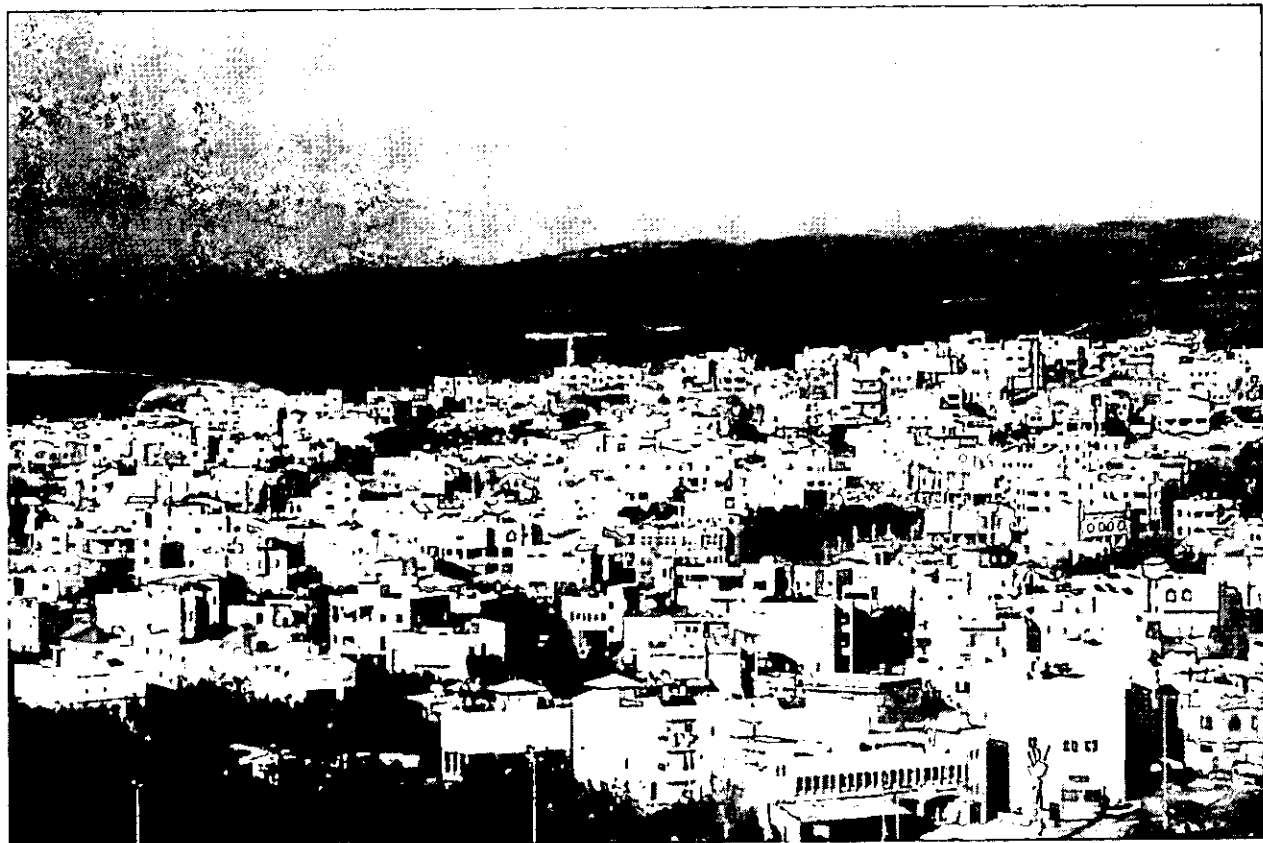
אחדות מההצעות האלה ריאליות יותר מהאחרות, לחלקן תימצא תמיכה רבה בדעת הקהל, בעוד שהצעות אחרות ייתקלו בהתנגדות. הבעיה העיקרית כיום אינה טמונה אפוא בהיעדר הצעות פתרון, אלא בהיעדר כמעט מוחלט של תכנון אסטרטגי-מערכתי ארוך טווח בנושאים האלה וביישומו ביום יום. היטיב לתאר זאת פרופ' ארנון סופר (ב"מאזן החוסן והביטחון הלאומי – כנס הרצליה 2000"): "בעוד השעון הדמוגרפי מתקדם בקצב של ברדלס, הרי שקצב קבלת ההחלטות של מדינת ישראל ברמה הלאומית ובתחום התשתיות מתקדם בקצב הצב". במילים אחרות: אם לא נקום

מחר בבוקר ונתחיל להתמודד עם האיום הדמוגרפי-גיאוגרפי, נמצא את עצמנו בתוך עשרות שנים בודדות עם הפתעה אסטרטגית בדמות מדינת עולם שלישי בעלת תשתיות מפגרות, פער יוצאי דופן בין מגזרים שונים ואופי יהודי הולך ומתעמעם.

נשאלת אפוא השאלה: אם האיום כה ברור לנו, וקיימות אף הצעות ממשיות כיצד להתמודד עימו, מדוע קיים פיגור כה גדול בעצם ההתמודדות? יש לכך כמה סיבות:

- **אי דחיפותו של האיום.** ארגונים ואנשים, ובמיוחד ממשלות ופוליטיקאים, נוטים לטפל בדחוף על חשבון החשוב, ובמיוחד כשההתמודדות אינה מניבה תוצאות מיידיות ורווח פוליטי נראה לעין.
- **הידרדרות רציפה.** זהו אינו איום משברי דוגמת מלחמה. איננו מרגישים את השינוי ברמה היום-יומית, מה שמקשה עלינו לתת לו עדיפות ולהגדיר אותו כאיום ברור הדורש התייחסות. בכך הוא דומה למה שקרה בחינוך במדינת ישראל, שהידרדר ממוביל בעולם לתחתית תהום, ורק עכשיו מתעוררים לדון בו.
- **איומים משמעותיים אחרים.** נוכח שאר הצרות

תמרה – יישוב צפוף על רכס יודפת

כפר ערבי (החל מ-1996 – עיר). בשנים האחרונות גדלה אוכלוסייתו בשיעור של 3% בשנה – אך ורק בשל ריבוי טבעי

והמתנגדים להפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה מכונים לעיתים – שלא בצדק – "גזענים" ו"אנטי דמוקרטים". מגזרים אחרים, בעיקר דתיים קיצוניים – בין אם יהודים חרדים ובין אם מוסלמים אדוקים – יצאו חוצץ נגד כל ניסיון לתכנן את גודל המשפחה ולהקטין את הילודה. תגובותיהם להקטנת קצבאות הילדים במהלך 2003 היו דוגמה מצוינת לכך.

כל אלה גורמים ביחד להזנחה מתמשכת של הטיפול באיום הדמוגרפי-גיאוגרפי ולהזנחת הטיפול בצביון מדינת ישראל בטווח הארוך. המערכות עמוסות מדי בדברים אחרים, הנוחים יותר לקבלת החלטות ולטיפול, ושיש בהם רווחים פוליטיים, או שהם כבר בוערים ביותר ולא ניתן להימנע מלטפל בהם. לכן יש למצוא דרך להתגבר על חוסר הקשב הזה.

הצעה לשידוד מערכות לשם התמודדות עם האיום הדמוגרפי-גיאוגרפי

הניסיון והספרות הניהולית מצביעים על כך שעל מנת

לטפל כראוי בנושא ממלכתי לאורך שנים נדרשת עבודת מטה ברמה גבוהה עם חלוקה ברורה של סמכויות ושל אחריות. כך, למשל, יש משרד ממשלתי המטפל בנושאי הבריאות; משרד אחר המטפל בנושאי חינוך וכו'. אין זה סביר שגופי חינוך למיניהם, עם כל חשיבותם, יהיו כפופים ישירות לראש-הממשלה. באותה מידה אי-אפשר להטיל על ראש-הממשלה לטפל בנושאים חשובים נוספים דוגמת איכות הסביבה ותיירות. רק ריכוז של כל אחד מהנושאים האלה במשרד אחד עם שר ממונה מאפשר להקדיש להם את תשומת הלב היומיומית הראויה מאיש פוליטי נבחר בכיר, שיכול לקבל הכרעות, לרכז משאבים, לתת עדיפות למשימות ספציפיות ולבצע עבודת מטה ראויה לאורך זמן. במדינות אחרות מוקמים משרדים לנושאים ייחודיים שעל מדינות אלה לטפל בהם ברמה הלאומית, דוגמת נפט.

בשונה מכל אלה, ההתמודדות עם האיום הדמוגרפי-גיאוגרפי אינה מרוכזת במשרד אחד. העובדה הזאת מהווה אבסורד. האיום הזה אינו נושא שדי בכמה ניירות של

ועדות כדי להבינו. הוא דורש התמודדות, החלטות, הצעות ומעקב שוטפים. זהו מאבק שעלינו לנהל בעשרות השנים הבאות, שיכלול הצלחות לצד כישלונות, ושכרוך בהיבטים משפטיים, מוסריים, כלכליים, ביטחוניים ועוד. המאבק הזה מחייב מאמץ בין-משרדי. הוא חייב להיות מנוהל באופן מרוכז תחת שר בכיר

האחראי עליו ושייבחן על-פי תוצאותיו, כמו ששרים אחרים נבחנים, או אמורים להיבחן, לפחות ציבורית, על-פי הצלחת משרדיהם.

בהתאם לכך מוצע גם לנהוג בנושא החשוב הזה: להקים משרד מיוחד לענייני צביון המדינה, שירכז את העבודה הכרוכה בשמירה על צביונה של המדינה ועל אופיה כמדינה יהודית-דמוקרטית מתקדמת ויפעל להגשמת המטרה הזאת יחד עם המשרדים הרלוונטיים כמו משרד התשתיות, משרד האוצר, משרד המשפטים, משרד החינוך, משרד הפנים והמשרד לביטחון פנים. למשרד הזה יינתנו משאבים שאותם יוכל לנתב בהתאם לשיקול דעתו של השר הממונה. המשרד אינו מחייב בהכרח הוספת שר לממשלה. בהחלט ייתכן וראוי ששר בכיר, המקורב לנושא הזה, ימונה כאחראי גם על המשרד הזה.

ייעודו של המשרד יהיה לתכנן את פני המדינה בעשורים הקרובים להגשמת תכליתה כמדינה יהודית-דמוקרטית מתקדמת ולהוציא אל הפועל את תוכניותיו. פעילותו תתמקד בעיקר בכיוונים הבאים:

- **תכנון והשקעה בתוכני חינוך** במשותף עם משרד החינוך להעמקת ההזדהות של כל המגזרים עם מדינת ישראל, להגברת מחויבותם לאופיה היהודי

והדמוקרטי, לחינוכם ליצרנות ולנשיאה משותפת בעול הכלכלי, להקטנת שיעורי הילודה, להכנסת יותר נשים, במיוחד בקרב המיעוטים, למעגל העבודה.

- **תכנון המשפחה.** מעבר לחינוך יש לשלב אמצעים שונים, כמו הקטנת הקצבאות, להקטנת שיעורי הילודה, כפי שנעשה בכל מדינות האזור.
- **השקעה בתשתיות** ראויות ובקידום הכלכלי של מיעוטים ושל יישובים בפריפריה במסגרת אסטרטגיה להעמקת מחויבותם למדינה ולהקטנת שיעורי הילודה.
- **תכנון וביצוע של מדיניות עבודה** יחד עם משרד העבודה להכנסת אוכלוסיות רבות ככל האפשר למעגל העבודה לשם העלאת רמת החיים שלהן, להורדת שיעורי הילודה בקרבן ולהעמקת מחויבותן למדינה.

סיכום

במהלך שנות קיומה של מדינת ישראל חל שינוי במהות ובעוצמה של האיומים הקיומיים עליה. האיום הדמוגרפי-

גיאוגרפי הוא מהמשמעותיים שבאיומים העומדים להתרגש עליה בעתיד הנראה לעין. על-פי כל הנתונים, אוכלוסיית מדינת ישראל הולכת וגדלה בקצב מוביל בעולם, והיא מתקרבת במהירות להיות מדינת עולם שלישי מבחינת התאמת התשתיות שלה לאוכלוסייתה ההולכת וגדלה ומבחינת הפערים הכלכליים והחברתיים הנפערים בקרבה עקב גידול האוכלוסייה – במיוחד במגזרים החלשים ביותר. זהו איום על מהותה של ישראל כמדינה יהודית-דמוקרטית מתקדמת.

על מנת שלא נמצא את עצמנו בעוד כמה שנים בעיצומו של תרחיש כזה, על הממשלה לשנות מייד את אופן התייחסותה והיערכותה לטיפול באיום הקיומי הדמוגרפי-גיאוגרפי. ביכולתה לעשות זאת על-ידי הצבת האיום הזה בראש סדר העדיפויות הביטחוני-מדיני-חברתי ועל-ידי שינוי ארגוני ומבני. הכוונה היא להקמת משרד לענייני צביון המדינה שבראשו שר בכיר, שיחלוש על גופי מטה, עבודה ומשאבים, שיאפשרו לו להוביל את ההתמודדות הנדרשת כראוי.

על הממשלה לשנות מייד את אופן התייחסותה והיערכותה לטיפול באיום הקיומי הדמוגרפי-גיאוגרפי

